

SZALAI JÚLIA

Széttartó jövőképek

A kérdőíves felvétel adatain nyugvó tanulmány az etnikai alapú iskolai egyenlőtlenségek néhány személyközi metszetét veszi górcső alá. Azokat a közvetítő mechanizmusokat igyekszik bemutatni, amelyek révén az általános iskolás évek végére a roma tanulók belsővé tett módon elfogadják, hogy „máságuk” másodrendű helyzetet és pozíciót jelent. A tanulmányi eredmények vizsgálata rávilágít: a szociális, nemi és települési meghatározottságokon túl, a pedagógusok viszonya az általuk tanított diákokhoz meghatározó eleme annak, hogy a roma diákok rendre rosszabbnak minősített teljesítménye e „máság” egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen objektívációjává váljék. A diákok jövőképeinek elemzése mindehhez a vágyak oldaláról társít tanulságos képet, amelyből kiderül: a publikus szerepekre vonatkozó elgondolásokban 30–40 éves modernizációs szakadék tátong a roma és a nem roma fiatalok között, míg a privát életet illető elképzelésekben nem mutatkoznak etnikai különbségek.

Az elmúlt egy-két évtized tényfeltáró kutatásai és a sajtóban időről időre fellángoló viták nyomán napjainkra a köztudatban evidenciaként jelenik meg a tény: az általános iskolás kor végére markánsan elválnak egymástól a roma és a nem roma gyerekek pályaujtjai. A számok is ismertek: miközben a nyolcadik osztály befejeztével a nem roma tizenévesek 70–80 százaléka érettségit kínáló intézményben folytatja tanulmányait, addig a megfelelő arány a roma fiatalok között ma sem éri el a 20 százalékot (ráadásul a középiskolába kerülők igen nagy hányada lemorzsolódik az évek során). Ami a túlnyomó többséget illeti, a roma végzősök útja másfelé vezet: vagy szakiskolába iratkoznak, vagy azonnal munkába állnak (majd rövidesen nagy eséllyel munkanélküli lesz), vagy eleve otthon, a háztartásban maradnak.¹ Tudjuk, mindebben számos társadalmi folya-

1. Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. OKI – Új Mandátum, Budapest, 2002; Kemény István – Jankó Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat – MTA NEKI, Budapest, 2004; Havas Gábor – Liskó Ilona: *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest, 2005.

mat összehatása érvényesül. Kitüntetett szerepe van a szegénységnek, különösen annak a tartós mélyszegénységnek, ami elsősorban a roma közösségeket sújtja.² De az iskolarendszer is hozzáteszi a magáét: itt elég az iskolák közötti és iskolán belüli szegregáció, illetve az iskolai oktatás minőségében mutatkozó hatalmas különbségek hatásaira utalunk.³ Mindezt tetézik a diszkrimináció változatos formái – intézményesek és személyközi egyaránt.⁴ Az itt csak utalásszerűen említett, ismert és jól dokumentált összefüggések mellett viszonylag keveset tudunk ugyanakkor arról, hogy összegződő hatásuk az iskola mikro-világának, illetve a gyerektársadalom személyközi viszonyainak milyen közvetítő mechanizmusain keresztül „állítja elő” az említett evidenciát – az életesélyek markáns divergenciáját. A kérdés annál is inkább jogos, mert az utóbbi években folytatott kutatások egybehangzóan és egyértelműen jelzik: a továbbtanulási vágyak terén szinte forradalmi kiegyenlítődés ment végbe. Ha az elképzelések, a jövőre vonatkozó vágyak felől tudakozódunk, a roma szülők és gyermekeik ugyanúgy a prioritás-lista élére teszik a jó iskolát, az érettségit, a hasznosítható szakma elsajátítását, mint a nem romaek. Mégis, mire a vágyakból valóság lesz, a két világot áthághatatlanak tűnő szakadék választja el egymástól. Ráadásul a szakadék tényét mindenki sorsszerű fejleményként konstatálja. Ha pedig ez így van, akkor arra kell gyanakodnunk: a felnövekedés folyamatában lenniük kell olyan közvetítő mechanizmusoknak, amelyek a maguk idejében gyakorlatilag elfogadják az érintettekkel helyzetük és lehetőségeik másságát, s felkészítik őket arra, hogy e „mátság” interiorizálása alapján természetes és megváltoztathatatlan tényként tegyék magukévá annak lenyomatait és sorsdöntő következményeit.

Kutatásunkban éppen ezeknek a közvetítő mechanizmusoknak a feltárására vállalkoztunk. Közelebről azokéira, amelyek mintegy megszemélyesítik a másságot: egymástól határozott kontúrokkal megkülönböztetett jellemzőkkel, más és más attribútumokkal ruházzák fel a roma és a nem roma gyerekeket, illetve, olyan eltérő szocializációs mintákat közvetítenek, amelyek utóbb maguk válnak az eltérő életpályák természetesként és magától értődőként elfogadott belső mozdítójává. Célunk ezúttal kevésbé az intézményes pályák, mint inkább a személyközi érintkezések és a személyiségben lezajló változások nyomon követése volt. Persze tisztában vagyunk vele: a „külső” diszkrimináció és annak belsővé válása szorosan összetartozó folyamatok. Mégis, úgy gondoltuk, ha e bonyolult jelenségkör személyes vonatkozásait kívánjuk vizsgálni, akkor érdemes a diszkriminációval szemben viszonylag védettebb környezetet

2 A szegénység és az iskolázás sokoldalú összefüggéséről lásd többek között: Andor Mihály – Liskó Ilona: *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra Könyvek 3, Budapest, 2000; Darvas Ágnes – Tausz Katalin: *Gyermekszegénység és társadalmi kirekesztődés*. SzMM, Budapest, 2003; Kertesi Gábor: *A társadalom peremén*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

3 Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona, illetve Kertesi Gábor fentebb hivatkozott munkáin, valamint a napisajtóban megjelent gyorselemzéseken túl hadd utaljak itt Neményi Máriának és Kende Annának a „speciális iskolák” szelekciós mechanizmusaival kapcsolatos kutatására (Kende Anna – Neményi Mária: *A fogyatékosághoz vezető út*. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 223–254. oldal.).

4 Lásd erről az *Esélyt*, a Hátrányos Helyzetű Gyermekeknek Alapítvány éves jelentéseit.

választanunk, hogy így helyezhessük nagyító alá a nagyjából hasonló környezetben kibontakozó nem roma és kisebbségi szocializációs folyamatok és identifikációs minták közös, illetve eltérő jellegzetességeit. E cél érdekében a roma integrációs oktatási programban részt vevő iskolákat kerestünk fel. Mintegy 1500 roma és nem roma nyolcadik osztályos körében kérdőíves felmérést végeztünk,⁵ amelyben – életük néhány objektív keretfeltételének megismerésén túl – a hangsúlyt egyrészt önmeghatározásuk és énképük főbb összetevőire, valamint társas világuk feltérképezésére tettük, másrészt arra kértük őket, hogy szabad fogalmazásban írják le, hogyan képzeli el az életüket húsz év múlva.⁶ Az osztálytermekben önkitöltős formában lebonyolított survey mellett a roma identitás-formálás finomszerkezetének feltárására munkatársaink mintegy hatvan interjút készítettek a korosztály képviselőivel, illetve szüleikkel.⁷

Ebben a tanulmányban egyrészt az etnikai azonosítás és énazonosság formálódásában szerepet játszó tulajdonságok személyes és személyközi hozzárendelődésének iskolai sajátosságait igyekszem körbejárni, másrészt annak feltárására törekszem, hogy mennyire nyitottak, vagy már eleve be- és lezártak azok az elképzelések, amelyek mentén utóbb a realitások formálódnak. Az első kérdéskör középpontjában az iskolai minősítés áll. Annak megmutatására vállalkozom, hogy hogyan válnak a teljesítmény mérésére szolgáló osztályzatok az etnikai elkülönítés és stigmatizáció eszközévé, s hogyan szolgálnak objektívnek tűnő s akként megélt alapot arra, hogy nyolcadik osztályos korára a roma fiatalok jelentős része csökkent értékűnek tekintse önmagát, s pálya-elképzeléseit is önmaga alsóbbrendűségének tudomásul vételével fogalmazza meg.

Tanulmányom második részének középpontjában a vágyak, a felnőttkorra irányuló fantáziaképek állnak. A vágyakra úgy tekintettünk, mint a cselekvés motorjára. A gyerekkort éppen csak maguk mögött hagyó tinédzserek esetében különösen jogosan várhatjuk, hogy elképzeléseik még szabadok a mindennapok felnőtt nyűgétől, ugyanakkor „felelős fantáziákként” már kiolvashatjuk belőlük az iskolán túli életre vonatkozó alapvető elképzeléseket. Így tekintve, azt várhatjuk tehát, hogy a kis

5 A kutatás keretében az észak-északkeleti régió, a dél-dunántúli régió, a Dél-Alföld, valamint Budapest és szélesebb környékének az integrációs programban részt vevő iskoláiból választottuk ki a terepül szolgáló 48 iskola 81 nyolcadikos osztályát. Az 1495 feldolgozható kérdőív 22,5 százaléka származott önmagukat roma származásúnak besoroló gyerekektől. Tekintve, hogy az integrációs program elsődleges célja a településen belüli párhuzamos iskolák közötti szegregáció felszámolása, így mintánk „elhúzott” a városok irányába: a kérdőívet kitöltő 1495 gyerek között 77 százalékos volt a városiak aránya – amitől az alább bemutatandó adatok valószínűleg jobbra kedvezőbb képet festenek, mint ha a nyolcadik osztályosok teljes körét reprezentáló mintával dolgoztunk volna.

6 A kérdés pontos fogalmazásban így szólt: „Húsz év múlva – Kérlek, írd le ezen a lapon, hogyan képzeld el az életedet felnőtt korodban. Hol fogsz élni, milyen lesz az otthonod, ki lesz a társad, lesznek-e gyerekeid, mivel fogsz foglalkozni? Képzeld el, hogyan telik majd el egy napod húsz év múlva.”

7 A mélyinterjú anyag alapján kirajzolódó identitás-formálódási sémákról Neményi Mária két tanulmánya ad számot. Lásd: Neményi Mária: Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio*, 2007. tavasz, 84–98. oldal; Neményi Mária: „... igen, vannak cigányok” (Identitás-változatok tizenéves roma gyerekek szülei körében). *Esély*, 2007/4, 37–52. oldal.

esszék egyrészt megjelenítik a gyerekkori élmények lenyomatait, másrészt kiolvashatjuk belőlük azokat a törekvéseket is, amelyek e korai meghatározottságok továbbvitelére, illetve meghaladására irányulnak. Ebben a közelítésben arra számítottunk, hogy a vágyak különbségei mindenekelőtt az életfeltételek különbségeit jelenítik meg: a nemi szocializáció jól ismert eltérései miatt jelentős különbségek adódnak majd a lányok és a fiúk élet-elképzelései között, s ugyancsak vártuk, hogy nyilvánvaló és közvetlen hatással lesz a fantáziaképekre a családi háttér. Feltételeztük ugyanakkor, hogy az írások „színavakok” lesznek: a közös iskolai környezet, az általános iskolai életritmus és a mindenkire érvényes intézményi elvárások mellett legfeljebb az iskolai teljesítmények különbségei jelölik ki, hogy ki milyen pályára vágyik – mindebben az etnikai hovatartozásnak e fiatal életkorban egyelőre jelentéktelen szerepe lesz. Ez utóbbi hipotézisünk azt a várákozást is implikálta, hogy kutatásunk révén markánsabbá tehető az állítás: a továbbtanulásban, majd a munkavállalásban és az életfeltételekben ténylegesen tapasztalható etnikai szelekció elsődlegesen az intézményi diszkrimináció műve. Maguk az érintettek – a különböző származású gyerekek – etnikai hovatartozásuk szempontjából nagyjából azonos esélyekkel és reményekkel lépnek ki az általános iskola kapuján, s hogy rövidesen másutt és másutt találjuk őket, az vegytisztán a környezet (a lakóhelyi közösségek, a közoktatás, a munkahelyek) működéséből következő tény, ami mintegy beállítódásaik kiegyenlítetttsége ellenére tereli a származás szerint kijelölt eltérő pályákra őket. Mint látni fogjuk, ez utóbbi feltételezésünkre jócskán rácsafolnak a kutatás adatai. Felvételünk egyik legdrámaibb következtetése, hogy az általános iskola végére az iskolai minősítés által közvetített kőkemény válaszfalak húzódnak a roma és nem roma fiatalok között: vágyaikban, elképzeléseikben más és más világokat építenek, amit csak visszaigazolnak és tovább erősítenek azok a vastkos tények, amelyek iskolai teljesítményeik eltérő értékelésében és továbbtanulási pályáik markáns szétválásában – röviden: a roma gyerekek szisztematikus intézményi leértékelésében – öltenek testet. Úgy is fogalmazhatunk, hogy erre az életkorra összeépül az objektív és a szubjektív valóság. Mélyen interiorizált kisebbség és szerényebb fogott álmodozás a garanciái annak, hogy hang és zokszó nélkül tudomásul vétessék az élet realitása: ha valaki cigány, annak mindenképp kevesebb dukál.

Az iskolai teljesítményekről

Az iskolaszociológiai irodalomból jól ismert, hogy az osztályozás mint elfogadott szelekciós eszköz valójában nem, de legalábbis nem tisztán a diákok érdemeit és a tanulás terén nyújtott teljesítményeiket méri, hanem bonyolult áttételeken keresztül a gyermekek társadalmi pozícióját. Ez részben kiküszöbölhetetlen: a szülői házból hozott tudás, az az ismeretanyag, amit az iskolázottabb szülők a hétköznapi életformájának természetes részeként adnak át gyermekeiknek, nyilvánvalóan közvetlenül beépül az iskola által értékesként elismert kultúrába, mint ahogy honorált iskolai teljesítményé szublimálódik az otthoni könyvtár, a számítógép

korai használata, a házi videotéka is, amihez további emeltyűként társulnak a kisgyermekkorától biztosított különórák és az egyéb, iskolán kívüli tudásnövelő tevékenységek. Alapjában így áll elő az a jól ismert tény, hogy a jó családi háttérű gyerekek jó tanulók lesznek, a rosszabb körülmények közül érkezők viszont tudásban, teljesítményben is kevesebbet nyújtanak. Igaz, az iskola dolga valójában az otthoni életfeltételek alapján kialakuló kulturális egyenlőtlenségek mérséklése volna, de számos kutatás és a mindennapi tapasztalatok alapján jól tudjuk: ennek feltételei jobbra hiányoznak a közoktatás rendszeréből. Ezért nem tartottuk meglepőnek, hogy kutatásunk megerősítette a tényt: a szülők iskolázottságával mért kulturális különbségek mentén markáns különbségek adódtak a megkérdezett nyolcadik osztályosok minősítésében – ott, ahol legalább valamelyik szülő diplomás, a gyerekek tanulmányi átlaga a hetedik osztály végén 3,78 volt, míg a legfeljebb nyolc osztályos végzettséggel rendelkezők gyermekeinél az csak 2,95-ösnek adódott. Még e jól ismert különbségek mellett is meglepőnek kell azonban tartanunk, hogy a háttér számításba vétele távolról sem semleges: a szülők végzettségének azonos szintje mellett is erőteljes különbségek mutatkoztak etnikai háttér szerint. (1. táblázat)

1. táblázat *Tanulmányi átlag a szülők iskolai végzettsége és származás* szerint***

A szülők iskolai végzettsége	Roma származású tanuló	Nem roma tanuló	Együtt
Legfeljebb 8 osztály	2,93 (136)	3,02 (54)	2,95 (190)
Legalább egyiküknek van szakmája	2,97 (87)	3,44 (327)	3,34 (414)
Legalább egyiküknek van érettségije	3,38 (24)	3,77 (351)	3,75 (375)
Legalább egyiküknek van diplomája	2,87 (38)	3,88 (355)	3,78 (393)
Együtt	2,94 (285)	3,63 (1087)	3,49 (1357)
N	302	1167	1469

* A tanulók szülei etnikai hovatartozására adott válaszai alapján.

** A cellákon belül zárójelben az esetszámok szerepelnek. 138 esetben egyik vagy mindkét szülő iskolai végzettségének adatai hiányoztak.

Mint láthatjuk, a származás alaposan átszínezi a jól ismert képet: hiába a szülők „szokatlanul” magas végzettsége, a legalacsonyabb minősítést a diplomás háttérből érkező roma gyerekek kapják, s emellett az olló is itt nyílik legnagyobbra hasonló háttérű, nem roma társaikhoz képest. Mindeközben rendre igaz, hogy az iskola nagyjából azonos otthoni iskolázottsági háttér mellett is szignifikánsan alacsonyabbra értékeli a roma tanulók teljesítményét. Mindez két további metszetben is feltűnő. Egyrészt, a szakirodalomban sokat vitatott kérdés, hogy a roma gyerekek

iskolai leértékelése mennyiben tudható be szegénységüknek, s mennyiben annak, hogy az iskola másként – lefelé – minősíti az etnikai másságot. Adataink beszédes adalékot szolgáltatnak a képhez. A kérdőívben feltettünk néhány, a gyerekek által könnyen megválaszolható kérdést a szülők foglalkoztatottságára/munkanélküliségére, a család megélhetésére, a lakáshelyzetre és az otthoni tárgyi feltételekre vonatkozóan. Az indikátorokból képzett „szegénység”-változó mentén az etnikai diszkriminációt világosan jelző hierarchia rajzolódik ki: a mélyszegénységben élő roma gyerekek 2,83-as átlagával szemben a hasonló körülmények között élő nem roma gyerekek jóval kedvezőbb 3,28-as mutatója áll, s ez utóbbi érték szignifikánsan jobb, mint a nem (annyira) szegény roma gyerekek 2,99-es tanulmányi átlaga. (A minta 78 százalékát kitevő nem szegény, nem roma gyerekek átlagosztályzata „persze” mindezeknél az értékeknél magasabbnak, 3,68-asnak mutatkozott.) A szegénység és az etnikai másság halmozódó hatásain túl, adataink a nemzeti hovatartozás metszetében is fontos tanulságokkal szolgálnak. Mert miközben megerősítik a jól ismert tényt, hogy ebben az életkorban a lányok a fiúknál jobb iskolai teljesítményt nyújtanak, arra is rávilágítanak, hogy az állítás csak „nagy általánosságban” igaz. Az etnikai hovatartozás ugyanis szemlátomást itt is felülírja az összefüggést: a roma lányok osztályzatai (2,85) valamiképp a roma fiúké felett vannak (2,73), de szignifikánsan rosszabbak, mint a nem roma fiúkéi (3,40), és csaknem egy teljes osztályzattal elmaradnak a nem roma lányok 3,80-as átlaga mögött.

A rejtett etnikai megkülönböztetés mindennél világosabb jeleit azonban a tanári beállítódás egy érzékenyebb bizonyuló mérőszáma mentén tapasztaljuk. Az egyes osztályokban készült kérdőívekhez az osztályfőnököktől kértünk egy kis kísérő adatlapot, amelyen az iskola, illetve az osztály létszámadatain túl megkérdeztük: tudásuk szerint az osztályba járó gyerekek között mekkora a roma tanulók aránya. Minthogy a kérdőíveken maguk a gyerekek is nyilatkoztak a származásukról és vallott etnikai önmeghatározásukról, módunk nyílt a két adat egybevetésére és annak vizsgálatára, hogy a tanári becslés mennyire azonos a gyerekek önbesorolásával. Az eltérések a tanári megelégedettség, illetve frusztráció érzékeny indikátorának bizonyultak: a roma tanulók arányát túlbecsülő pedagógusok nagyobb arányban ítélték osztályismétlésre roma diákjaikat, továbbá általánosan is rosszabb tanulmányi minősítéssel illették az általuk tanított osztályt, mint az arányokat a realitáshoz közel állóan értékelő kollegáik. E különbséghez a roma gyerekekre nézve kifejezett hátrányt jelentő módon társul az iskola mérete. Adatainkból kiderült, hogy a nagyobb iskolákban tanító pedagógusok rendre erőteljesen túlbecsülték tanítványaik között a roma gyerekek arányát, s egyúttal kisebb iskolákban tanító kollegáiknál hajlamosabbnak bizonyultak arra is, hogy nem roma diákjaikkal szemben kritikusan ítélik meg a roma tanulók teljesítményeit (a diákjaik között a roma származásúak arányát felülbecsülő pedagógusok a 200-nál kisebb létszámú iskolákban 0,7 pontnyi különbséget tettek roma és nem roma diákjaik átlagosztályzatai között; a megfelelő adat a közepes méretű iskolákban 0,57, a 400-nál nagyobb tanulószámú nagy iskolákban viszont csaknem egy teljes osztályzat – 0,86 pont – volt). A tanári minősítés ugyanakkor viszonylag kevésbé érzékeny az

amúgy markáns települési különbségekre. Bár faluhelyen valamivel gyakrabban tapasztaltuk, hogy a tanárok hajlamosak frusztráltságukat a roma gyerekek „túl magasnak” ítélt arányára hárítani, városi kollégáiknál viszont jóval kisebb különbséget tesznek az osztályozásban: a roma/nem roma olló a „túlzó” tanárok körében 0,55 pont városon, míg csak 0,22 pont a falvakban. Mindemellett az osztályzatokban kifejezett megkülönböztetés annál élesebb, minél kevesebb roma származású gyerek van az osztályban: ott, ahol arányuk nem éri el a mintánkban az osztályok szintjén átlagosan 26,1 százalékosnak adódó mérőszám kilenczetedét, a roma tanulók tanulmányi átlaga csaknem egy teljes osztályzattal elmarad nem roma társaikétól (a különbség 0,9 pont), míg ott, ahol a roma gyerekek teszik ki a tanulói létszám legalább huszonkilenc százalékát (a minta-átlag 110 százalékát), az olló „csak” 0,46 pontnyi. Bárhonnán nézzük is tehát, egyértelműnek tűnik, hogy az etnikai hovatarozás szerinti megkülönböztetés a mai általános iskolai minősítési rendszer egyik legfontosabb – noha mind ez idáig a köztudat látóterén kívül eső, a közpolitikában pedig gyakorlatilag számításán kívül hagyott – dimenziója. Adataink fényében kíváncsiak voltunk tehát, hogy e korán megtapasztalt és számszerűsített különbségtétel mennyire hagyja ott a lenyomatát mindazon, ahogyan a gyerekek a jövőjükéről gondolkodnak. Természetesen nem feltételeztük, hogy az iskolai kettes vagy éppen az ötös közvetlen módon meghatározná, amit a gyerekek jövőendő pályájukról és életformájukról elképzelnének. Azt azonban fontos vizsgálati szempontnak tartottuk, hogy tízenéveik elejére mennyire tudatosult bennük a megkülönböztetés, azaz, az iskolai osztályzattal is nyomatékosított etnikai „másságok” tükrében vajon hasonló, vagy éppenséggel divergáló életpályaképek tárulnak-e elénk.

A jövőkép körvonalai

A jövőre vonatkozó elképzélések tematikai mezőit illetően meglepően plasztikus és olykor kifejezetten részletes válaszokat kaptunk a szakmai és foglalkozási tervekről, a családi együttéléstről, valamint a vágyott-elképzelt lakásviszonyokról. Jóval sporadikusabban fordultak elő elgondolások a családon túli kapcsolatokról, a szabadidőről, valamint hobbikról, sportolásról, utazásról. Ez utóbbi témakörök nemigen merültek fel a kérdőíves válaszadásnál nagyobb szabadságot adó interjúkban sem. Ezért úgy tűnik, a jövőkép gerince a három említett terület: a munka, a család és az élet keretét kijelölő települési, illetve lakásviszonyok.⁸ A témakörök előfordulásának gyakoriságát tekintve, sajátos kiegyenlítődést tapasztaltunk a nemek között, míg markáns törésvonalak bukkantak elő a jobb

⁸ E tekintetben eredményeink részben eltérnek H. Sas Judit nemrégiben középiskolás korú diákok körében „tíz év múlva” elképzelt jövőjükéről folytatott kutatásától, ahol a kis esszéket mindent elsősorban mértékben dominálták a szakmai jövőre, a munkára és a karrierre vonatkozó elképzélések. (Lásd: H. Sas Judit: „Egy napom tíz év múlva”. *Educatio*. 2002. III. szám, 365–383. oldal) Bár e kérdések a mi vizsgálatunkban is jelentős súllyal kerültek elő, a kibontakozó kép a tematikai megoszlást illetően e korábbi felvételnél egyenletesebbnek mutatkozott.

és rosszabb anyagi körülmények között élők, illetve a városiak és a falusiak között. Más szóval, fiúk is, lányok is szemlátomást fontosnak tekintik, hogy felnőtt korukban miből élnek majd meg, s – mint látjuk majd – körvonalazott elképzeléseik vannak a családi életről, valamint annak „infrastruktúrájáról” is. Ugyanakkor e kérdésekben a szűkös anyagi viszonyok között élők fogalmazásai rendre „lemondóbbak” a jól szituált háttérből érkezőkénél, s a falusiaké a városiakénál. Mintha arról lenne szó, hogy a hátrányos helyzetű 14–15 éves falusi gyerekek egy figyelemreméltó hányada zsenge kora ellenére eleve borúsnak s így említésre sem méltónak ítéli a jövőt: a jómódban élők három százalékaival szemben a szegény háttérűek 10 százalékaival, a városiak öt százalékaival szemben a falusiak ismét csak 10 százalékaival semmi mondandója sem volt jövőbeni megélhetésének feltételeiről, s hasonlóan markáns eltérések adódtak a családi életre, valamint a jövőbeni lakásviszonyokra nézve is. Ebben a meglehetősen aggregált formában szemlélve, a témaválasztások tekintetében ugyanakkor örömdetesesen kis eltérések mutatkoztak etnikai hovatartozás szerint. Ez mindenképpen bizonyos értékrendbeli konvergenciát jelez – s így rácsófol arra, hogy valami sajátos „kulturális másságra” való szocializációt feltételezzünk a roma gyerekek esetében.

Közelnézetben azonban a kép jelentősen árnyaltabb. Érdemes a való élet logikája szerint haladnunk, s legelőször a legközelebbi jövőre vonatkozó elgondolásokat szemügyre vennünk. A nyolcadik osztály elvégzése utánra vonatkozó tervek meglehetősen körvonalazottak, annál is inkább, mert felvételünk idején a megkérdezett gyerekek éppen túl voltak a továbbtanulási jelentkezéseken. Ezért megfogalmazott elgondolásaik nemcsak vágyakat, hanem immár meghozott döntéseket tükröznek. Újfenntapasztaltuk: a továbbtanulási igény általános lett. Fiúk és lányok, városiak és falusiak élethelyzetüktől, etnikai hovatartozásuktól és tanulmányi eredményüktől függetlenül, iskolapadban képzelik el a következő éveket. És e vágyakat tekintve a roma családokban is teljes az összhang szülők és gyermekek között. Még a megfogalmazások is hasonlóak: „*De hát azért nagyon félttem, mert most lesz az először, hogy távol leszünk egymástól. ... De hát tanulni kell, mert az nagyon fontos, máskülönben nem tudja megmutatni a többieknek, hogy így is lehet.*” (szülő) „*Hát Móni is, ... ösztönöz arra, hogy tanuljak. Nagyon büszke vagyok őrá, hogy olyan sokra vitte, és papám vállalkozására is.*” (fia) Vagy másként: „*Már így hogy feljebb, feljebb mentek, már meg vagyok elégedve a tanárokkal is. Ő válassza magának, hogy hova megy, csak olyan helyet válasszon, amit ki is jár.*” (szülő) „*Én Egerbe szeretnék tanulni, a pontos nevit nem tudom, csak hogy emgé. És pék-cukrásznak... Az egyik testvérem találta ezt ki, ... ő is ide járt. Ő leérettségizett, meg van neki is, ő már nekem tud gyűjteni segítséget, hogy mit hogy csináljak... A tanárait meg azt mondják, nyugodtan. ... Szerintem sikerülni fog ez nekem. Ha rajta vagyok, akkor igen.*” (lánya)

A továbbtanulási szándékok egyöntetősége mellett abban azonban már jelentős különbségek adódnak, hogy ki melyik iskolatípusba pályázik: a nem roma gyerekek elsősorban érettségit, a roma fiatalok mindegyikétől szakmát akarnak. Fontos hangsúlyozni, hogy a különbségek nemcsak, sőt, elsősorban nem a tanulmányi eredményektől függenek. Jól mutatja ezt, hogy egyformán jó – négyes, ötös – tanulmányi átlag mellett

a roma fiúknak csak 69, a lányoknak pedig 80 százaléka tart érettségit nyújtó képzési formák felé, miközben nem roma társaik körében a továbbtanulás egyet jelent a középiskola egyik vagy másik formájának választásával – szakiskolai képzést mindössze 3 százalékuk jelölt meg. Tovább finomítva a képet, azt látjuk, hogy az érettségizni szándékozó roma fiatalok számára is a gyors szakmaszerzés a továbbtanulás legfőbb célja. A felsőfokú tanulmányok felé nyitó gimnáziumot ezért még a jó bizonyítvány mellett is csak 29 százalékuk választja – a hasonló teljesítményű nem roma gyerekek 60 százalékos arányával szemben. A gyakorlatias beállítódás hátterében persze sok tényező munkál. A képzés típusának megválasztását illetően kemény korlátot jelent a család anyagi helyzete, amely mellett nemigen telik a több éves iskoláztatást kísérő tetemes kiadásokra, és végképp nem nélkülözhető, hogy viszonylag rövid időn belül belépjen az új kereső. De a fiatalok maguk is úgy gondolják, hogy a jó szakma birtokában viszonylag hamar megkezdett felnőtt pályájuk az egyéni és családi felemelkedés záloga – így hagyhatják maguk mögött a szegénységet, és így segíthetnek a leginkább szüleiknek, testvéreiknek is. Ott munkál továbbá, amit számos interjúban olvashattunk: féltvén gyermeküket a környezet előítéletes bánásmódjától, a roma szülők nemigen hajlanak arra, hogy távolabbi településre elengedjék őket – márpedig a jobbára falvakban lakó roma gyerekek számára a középiskola csak kollégiumi elhelyezés mellett volna választható. De a továbbtanulási elgondolások különbségeinek hátterében ott van a pusztá belátás is – a beiskolázási esélyek közismert különbsége önmagát megvalósító prófécia-ként srófolja lefelé a vágyakat.

Ha rövid távon – az elkövetkező évekre nézve – racionálisnak kell is látnunk a vázolt különbségeket, még mindig remélhetnénk, hogy a „húsz év múlva” elképzelt felnőtt élet színterein már nagyobb a kiegyenlítés: a jelen kényszerei zárójelbe tehetők, s csak fantázia dolga, hogy ki milyen munkaposzton, milyen pozícióban látja magát, amikor harmincas éveire gondol. A foglalkozásokról, a leendő munkahelyekről papírra vetett gondolatok azonban inkább azt mutatják: a fantáziát a valós élet formálja, mi több, az általános iskola végére már jócskán röghöz is köti. A fogalmazásokból markáns különbségek rajzolódnak ki – mégpedig mindenekelőtt az etnikai hovatartozás dimenziójában. A vonatkoztatási pont szemlátomást a családi környezet: a szülők periférikus munkaerő-piaci helyzetéhez képest a gyerekek biztos szakmára és a biztos szakmával elérhető megbecsült pozícióra vágynak – ám jobbára a tegnap világában. Ezt jelzi, hogy a roma fiatalok többsége hagyományos munkakörben látja magát húsz év múlva. Ha fiú, akkor asztalosként, kőművesként, lakatosként, műszerészként képzelel el a jövőt, ha lány, akkor bolti eladóként, fodrászként, kozmetikusként. Ezzel szemben a nem roma fiatalok főként a modern foglalkozások és nagyfokú kreativitást igénylő pályák felé törekednek: vágyaik között gyakran bukkan fel az informatika, a rendszer-szervezés, a reklám és a kommunikáció világa – és körükben jóval mérsékeltebbek a nemek közti különbségek. A 2. táblázat adatai sajátos sűrűsödési pontokat mutatnak. Mint láthatjuk, szemben a nem roma fiúk 17 százalékaival, a roma fiúk 42 százaléka hagyományos kétkezi munkát képzelel el magának, s hasonló módon, a szolgáltatások kínálta fizikai

munkában látja a maga helyét a roma lányok 64 százaléka – szemben nem roma társaik 26 százalékaival. A társadalmilag megbecsültebb szellemi posztokon éppen fordított előjelűek az arányok. A nem roma lányok 66, míg a roma lányoknak csak 30 százaléka álmodik efféle – főként értelmiségi – munkákról, s bár kevésbé markánsak, de ugyanilyen irányúak a fiúk közötti különbségek is: orvosnak, mérnöknek, tanárnak, hivatásos művésznek vagy sportolónak stb. a roma fiúknak mindössze 17, míg a nem roma fiúknak 38 százaléka készül.

2. táblázat Foglalkozás „húsz év múlva” – származás és nemek szerint (%)

A foglalkozás típusa	Roma fiú	Nem roma fiú	Roma lány	Nem roma lány	Együtt
Hagyományos kétkézi fizikai munka	41,8	17,3	5,2	2,3	12,3
Új technikához kötődő fizikai munka	17,6	17,3	–	1,1	9,0
Szolgáltatási fizikai munka	18,6	13,9	64,4	26,3	24,8
Szolgáltatási szellemi munka	4,4	21,5	26,1	47,3	30,4
Nem szolgáltatási értelmiségi munka	4,4	10,6	1,7	9,0	8,5
Művészet, sport	7,7	6,8	1,7	10,3	7,7
Biztonság, védelem	5,5	12,6	0,9	3,7	7,3
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A tipikusként megjelölt foglalkozások közötti etnikai eltérések háttérben persze az életfelfogás eltérései, azok mögött pedig az élettapasztalatok különbségei húzódnak. Mást és mást várnak ugyanis a munkától: a többnyire jobb körülmények között élő nem roma diákok mindenekelőtt a választott foglalkozás tartalmával kapcsolatos elgondolásaikat és vágyaikat hangsúlyozzák (tisztá, szép, érdekes, magas fokon megbecsült munkákra vágnak), míg a szűkölködést, szüleik munkanélküliségét és a létbizonytalanság napi élményét megtapasztaló roma tanulók számára elsőrendű szempont a tisztas megélhetés. Bár vágyaik között nemegyszer kifejezett művészi ambíciók is munkálnak – sokan közülük színészkednek, táncolnak, zenélnek –, tipikusnak mondható érvelésükben mégis a rendszeres havi jövedelmet biztosító, hagyományos alkalmazotti létforma körvonalai rajzolódnak ki. Ahogy egy roma kislány mondta: „És nekem az az életcélom, hogy legalább egy biztos jó állásom legyen, egy legalább egy szobás lakásom legyen, vagy valamim, ami az enyém, aminek a fenntartása nem okoz nekem gondot. És akkor utána talán lehet egy gyerek... Sőt, én nagyon sokáig úgy gondolkodtam, hogy nekem nem is lesz.” Vagy egy fiú lakonikus tömörségű megfogalmazásában: „Hát már legyen munkám 5 év múlva, ne legyek ilyen szegényes.” A biztonságra való törekvés további jele, hogy bár rokonaik között sokszor sikeres vállalkozók is vannak, a roma fiatalok „állást” álmodnak maguknak, s csak elvétve találkozunk a kockázatvállalásnak azzal a formájával, amit a saját felelősségre, ötletességre és szorgalomra épített önálló vállalkozás jelenthet. Úgy tűnik, ez utóbbi csak kifejezetten rendezett anyagi háttér mellett képzelhető el: erre vall, hogy a szegény körülmények között élő roma származású gyerekek közül csak

minden tizenötödik, míg a jó helyzetű nem roma diákok közül minden ötödik az, aki felnőttkori megélhetése bázisának az önálló céget, a saját műhelyt tekinti. A munka világáról szóló elképzelésekből a szétcsúszott történelmi idő képe tárul tehát elénk: akár a foglalkozások jellegét, akár a választások indoklását tekintjük, a roma fiatalok fogalmazásaiból a hetvenes évek Magyarországának világa reprodukálódik. Ha mások is a konkrét munkák, de olyanok, mint a nagyszülők, a szülők számára aranykort jelentő években voltak: szorgalommal, rendszerességgel és a szaktudásnak szóló megbecsültséggel tisztos pozíciót és biztos, kalkulálható megélhetést szavatolnak. A kísérletezés, az önmegvalósítás tere a munkán kívüli élet: a ki nem élt alkotói fantáziának a szabadidőben és a családi, baráti együttlétekben van a helye. Ugyanakkor a nem roma nyolcadikosok a körülöttük zajló és részben rájuk váró modernizáció szülöttei: a munkától korszerű ismereteket, nagyfokú kreativitást, a kísérletezés és a megmérettetés lehetőségét remélik, s ebbéli elképzeléseiket gyakorta kapcsolják össze az élet olyan nagy kalandjaival, mint amilyeneket a külföldi munkavállalás vagy egyenesen a más országban való letelepedés kínálhat. Egy lány elgondolásában: *„Lesz majd egy élettársam, és sokat fogok majd utazni. Országról országra, állatorvosként. Az élettársamnak is tisztos, becsületes állása lesz. Magyarországon ... lesz az otthonunk. Hegyoldalon, sok szőlővel, lovakkal. ... Miután megszerzem a diplomát és az angol felsőfokút, kimegyek Angliába és ott egy jó pár évig dolgozni fogok. Szeretnék elmenni Egyiptomba, Tunéziába, Amerikába, és a Távol-Keletre is.”* Vagy egy másik modern elgondolás, egy fiú jövő-vázlatában: *„Több elgondolásom van a munkahellyel kapcsolatban. Érdekelnek a repülőgépek, az űrkutatás, de a szívem a filmipar felé húz ... 20 év múlva egy filmes céget fogok alapítani, aminek a neve: Unique Performance. Ez a cég már most is működik. Én vagyok a vezetője. Amatőr filmeket rendezek. A cég létszáma 6 fő. Én vagyok a rendező, a vágó és a grafikus. Remélem a cég a közeljövőben beléphet a nagy filmiparba. A cég internetes címe: www.gportal.hu/unique-performance.”*

E szétcsúszott történelmi idő térbeli lenyomatát jelzi azután a jövőendő mindennapok földrajza – magyarán, a színterül választott települési környezet. Miközben a nem roma fiatalok közül minden ötödik fogalmazásában a felnőtt élet szerves részeként szerepel hosszabb-rövidebb külföldi munkavállalás, időleges külföldi letelepedés, de legalábbis kiadós ismerkedés új, idegen világokkal, addig roma társaik horizontján a térbeli mozgás vágya a faluból a városba ível. Ők azok, akik a környezetükben szerzett rossz élmények, az iskolában vagy a közösségekben tapasztalt előítéletesség és diszkrimináció miatt gondolják úgy, hogy a nagyobb és társadalmilag „tágasabb” város talán több védeltséget biztosít. A térbeli mobilitás mögött tehát inkább a taszítás, mint a vonzás motívumai szerepelnek. S bár örvendetes, hogy e tekintetben kevés gátat látnak maguk előtt, a pozitív szabadság által vezérelt mozgás, a jó értelemben felfogott kalandvágy mindazonáltal egyelőre nem roma társaik privilégiuma marad.

A térbelihez hasonló lépték-különbség mutatkozik a vágyott lakásformák tekintetében is. Bár a megkérdezett fiatalok fele családi házban tervezi a jövőt, a részletezett válaszokból kiderül, hogy fantáziáiknak e szempontból is gátat szabnak a megélt tapasztalatok. Márpedig e tapaszt-

talatok élesen elválnak: a roma gyerekek 69 százaléka zsúfolt, hiányos komfortú lakásban nevelkedik, míg a nem romák háromnegyede számára az önálló szoba, a folyóvíz, a gáz, a modern fűtés az élet természetes velejárója. E különbségek számba vételével nemigen csodálkozunk, ha a roma gyerekek mindenekelőtt mennyiségi terminusokban fogalmazznak – arról beszélnek, hogy hány szobás és milyen méretű házra vágnak –, míg nem roma társaik dolgozataiban funkcionális leírásokkal és az elképzelt ház esztétikai jellemzésével találkozunk. Mindezt ismét áttehetjük a szétcsúszott történelmi idő síkjára is: a roma fiatalok elképzelései ma ott tartanak, ahol egykor a nem roma családok lehetőségei – a dolgozatokból kirajzolódó vágyak a hetvenes, nyolcvanas évek nagy magánéletes lakás-modernizációjának képét idézik. Ugyanakkor a nem roma fiatalok már beleszülettek abba, ami nagyszüleik, szüleik számára hajdan évtizedes életcélként jelentett – számukra a jó színvonalú lakáskörülmények megteremtése immáron az élet természetes menetének része, mintegy a vágyott jó pozíció külön említést és behatóbb részletezést nemigen érdemlő, szerves tartozéka.

Felvételünk egyik legérdekesebb eredménye, hogy nem találtuk viszont a „szétcsúszott történelem” lenyomatát a kis esszéknek azokban a mondataiban, amelyekben a diákok leendő privát életükről – az együttélés elképzelt felnőttkori formájáról, jövőendő párjukról, gyerekeikről – írtak. A különbségek rendeződve e tekintetben a nemi hovatartozás volt, de ez szinte természetes: közismert és a mindennapokban is sokszor megfigyelt tény, hogy ebben az életkorban testi érettségben és a nemiséget körülölelő életszférákra vonatkozó elképzelések kidolgozottságában a lányok a kortárs fiúk előtt járnak. Ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy – feltűnő ellentétben a kinti világról, a továbbtanulásról, a munkáról, a karrierről alkotott jövőképekkel – a privát szférát illető elképzelések formálódásában gyakorlatilag eltűnik az etnicitás szerepe: az azonos nemű roma és nem roma fiatalok gyakorlatilag azonos kategóriákban és hasonló értékek mentén gondolkodnak a párkapcsolatok, a családformák, a gyermekvállalás egyes kérdéseiről. További beható kutatásokat igényel annak felderítése, hogy a magánéleti szegmensek e sajátos demokratizálódása valójában jelzője és előkészítője-e a fiatal generáció széles értelemben felfogott kulturális közeledésének, s hogy egyúttal vajon kitörési pontot kínál-e a korosztály roma tagjainak a diszkriminációval szembeni védelemre? Felvételünk anyagából egyelőre csak annyi látható, hogy a jövőendő magánéletre vonatkozóan meglehetősen modernnek és modernségükben meglehetősen egységesek a tervek. Részleteiket érdemes kissé közelebbről is szemügyre vennünk.

Ami a jövőbeli együttélés formáját illeti, a fiatalok elsősorban hányszor élték meg a kis nukleáris családban látja magát: a megálmodott ideál a harmóniában élő szülőpár, egy, legfeljebb két gyermekkel. A több generációs nagycsaládos forma – sokszor kényszer diktálta – hagyománya az elképzelésekben mára a múlté. A felmenők – a megkérdezettek szülei, a majdani nagyszülők – feltétlenül külön élnek: a kapcsolattartás fontos és hangsúlyos ugyan, de ez kevésbé a hétköznapi élet, mint inkább a hétvégi és évközi szabadidős programok, valamint az ünnepek része. A családokra vonatkozó elképzeléseknek a formánál is fontosabb vonulata a me-

netrend: általános a meggyőződés, hogy a korai családalapítás elhibázott lépés; előbb kinek-kinek önmagát kell megépítenie, aztán jön a biztos és tisztos megélhetés, a lakás megteremtésének szakasza, ezt követi a végleges partner megtalálása, s csak mindezek után érkezik el a szülővé válás ideje. A sorrend nem borítható, mert akkor bizonytalanná válik a két legfőbb cél: a párkapcsolat érzelmi és munkamegosztásbeli stabilitása, illetve az a materiális háttér, ami a leendő gyermekek felnevelésének elsőrangú előfeltétele. Egy roma kislány megfogalmazásában: *„Majd ve-szüünk az élettársammal egy házat és berendezzük, és utána jöhetnek a gyerekek, addig még nekem iskolába kell járnom, és utána majd dolgozni is akarok.”* Mások mindezen feladatok teljesítéséhez konkrét életkori határokat is rendelnek. Egy fiú például így érvel: *„Én katona szeretnék lenni, ezért én már most jó, hogy gyakorlom a fegyelmzettséget és a szigorú tanulást. Én a jövőmet úgy képzelem el, hogy nem szeretnék szenvedni, fizikai munkát végezni, ezért leg-alább 25 éves koromig tanulok. ... Mielőtt családot alapítanék, előbb egy közös családi fészket szeretnék létrehozni vagy vásárolni, ezért biztos egy ideig kell dolgozni, aztán szeretnék egy barátnőt, és esetleg ha szeretjük egymást és meg-leszüünk, akkor esetleg 30 éves koromba' összeházasodok, de nem szeretném lekötöni előbb magam, mert tudva az később a gyerekeim rovására megy.”* Az általános ragaszkodás a menetrendhez persze azt is jelenti, hogy a jövőképekben a családalapítás, a gyermekszülés vágyott ideje jócskán kitolódik. Társadalmi helyzettől, lakóhelytől és etnikai hovatartozástól függetlenül, lányok és fiúk között egyaránt általánosnak látszik a meggyőződés, amit a legutóbbi idézet is világosan példáz: a túl korai elköteleződés megtör-heti a karriert, bizonytalanságot vihet a kapcsolatba, és feltétlenül káros következményekkel járhat a születendő gyermekekre nézve. A szülővé válás ideális életkora a húszas évek vége, a harmincasok eleje. Tudván tudva, hogy a valóságos hazai és nemzetközi demográfiai folyamatok egyaránt a házasságkötés – és különösen: a szülővé válás – életkori ki-tolódását jelzik, figyelemreméltónak tarthatjuk a gyermeki elképzelések igazodását, s talán nem túlzunk, ha e feltűnő generációs közmegegye-zésben a modernizálódási igény és képesség egyik legfontosabb lenyo-matát látjuk.

Hasonló módon, a korszerű családfelfogás terjedésének jeleként értel-mezhetjük azt is, hogy miközben kutatásunk megkérdezettjei sokszor egészen felnőttes fogalmazásban és a részletek árnyalt ábrázolásával tes-zik nyilvánvalóvá a majdani együttélés tartalmára, a középpontban álló párkapcsolat jellegére és értékpremisszáira vonatkozó elgondolásaikat, az együttélés tényleges kereteit tekintve lazábbak a körvonalak: az össze-tartozásnak sokféle formája lehet (adott esetben a földrajzi távolság sem akadály), amelyek között legfeljebb a lehetőségek egyike a házasság. Van-nak, akik számára mindegy a forma – a lényeg az érzelmi tartalom, a szolidaritás, az összeműködés és a kölcsönös megbecsülés –, míg mások kifejezetten elutasítják a kapcsolat anyakönyvvezető előtti megerősítését: *„Férfjem nem lesz, csak élettársam, mert hülyeségnek tartom az esküvőt, csak pénzkidobás, ez az én véleményem.”* De akár így, akár úgy fogalmazznak, a rugalmas elgondolások tükrözik a realitást: polgárjogot nyert és szemlá-

tomást kívánatos formává vált a papírral nem szentesített együttélés.⁹ S mintha éppen ez a forma domborítaná ki a lényegét: a párkapcsolat nem eszköz, hanem annak emberi és érzelmi minősége, stabilitása és érték-tartalma öncél. A hivatalos pecsét adott esetben csak bezavarhat a képbe. Ezt a gondolatot persze nem mindenki képviseli egyenlő hangerővel: főleg lányok dolgozataiban olvashattuk az érvelő kifejtést, amelynek nem titkolt emancipációs tartalmát romák és nem romák egyaránt kidomborítandónak és hangsúlyozandónak tartották.

A privát szféra jövőbeni kialakítására vonatkozó elképzelések általános kiegyenlítődésének egy további, talán még az eddigieknél is figyelemreméltóbb jelzése a tervezett gyerekszámok feltűnő konvergenciája. Adataink tanúsága szerint ebben a tekintetben gyakorlatilag eltűntek az etnikai különbségek: a roma és nem roma tizenévesek láthatóan egyaránt természetesen és szükségesnek tekintik a szigorú családtervezést, a leendő gyerekek számának erős korlátozását. A dolgozatokban rendre egy-két gyerekről esik szó, már a három gyerek is ritkaságnak számít. Nemcsak nukleáris családban, hanem kifejezetten kis családban gondolkodnak tehát. Ami kiemelten a roma fiatalokat illeti: ez igazi nagy változás a saját gyermekkoruk tapasztalatához képest, hiszen 53 százalékuk olyan családból jön, ahol legalább négy testvér nevelkedik együtt (a nem roma megkérdezettek között a hasonlóan népes családok aránya csak 12 százalék). A jövőképekből kirajzolódó radikális váltás ugyanakkor mégis könnyen értelmezhető: ha mégoly felgyorsítottan és kiélezetten, de híven tükrözi az évtizedek óta tartó tényleges népesedési folyamatokat. Mert mint azt Kemény István és munkatársainak hosszútávú adatsoraiból tudjuk, a nyolcvanas évek óta egyértelműen kirajzolódó trend, hogy a roma családokban csökken a gyermekszám, s bár az még ma is magasabb a nem roma többség átlagánál, az etnikai olló egyre kisebb.¹⁰ Úgy tűnik, a valós tapasztalat a vágyakat még közelebb húzza egymáshoz: felvételünkben a családra vonatkozó elképzelések kilencetizedében 1–3 vállalandó gyerekről olvashatunk, s e tekintetben nemcsak etnikai, de nemek közötti különbség sem mutatkozott. Ugyancsak hasonlóak a gyerekszám erős korlátozására felhozott érvek. Az első helyen az a számos dolgozatban papírra vetett meggyőződés áll, hogy előbbre jutni és karriert építeni sok gyerek mellett nem lehet – ezt etnikai hovatartozásuktól függetlenül, különösen a lányok hangsúlyozzák. De lányoknál is, fiúknál is további fontos szempontként bukkan fel a gyereknevelés biztonságos anyagi feltételeinek megteremtése és fenntartása, valamint a „minőségi” nevelés iránti igény is – a leendő szülőpár megfeszített munkája és a mindennapoknak szigorú keretet szabó karrier-követelmények közepette kellő figyelem, tartalmas odafordulás és személyre szabott gondoskodás csak a kis családban biztosítható. E családmodell és életfelfogás elsőpró túlsúlya mellett a hagyományos sokgyerekes nagycsalád mint vágy és mint reprodukálható érték említésre méltó gyakorisággal csak a roma fiúk

⁹ E tekintetben kutatásunk eredményei teljesen egybeesnek H. Sas Juditéival. (Lásd a hivatkozott tanulmányt.)

¹⁰ Lásd erről Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella fentebb már hivatkozott könyvét.

terveiben jelenik meg, de a maga mindössze hat százalékos előfordulási gyakoriságával körükben is kuriózumnak számít. A család-elképzelések konvergenciája mellett némi kis különbség a gyerekvállalás nyílt és egyértelmű megtagadásában mutatkozott: a nem roma fiúk és lányok között egyaránt 5 százalékban voltak azok, akik – olykor nyomatékos érvek kíséretében – nyilvánvalóvá tették, hogy semmiképp sem terveznek gyereket, míg hasonló szellemű elgondolások a roma lányok és fiúk dolgozatainak mindössze 3 százalékában fordultak elő.

A családformák konvergenciája mellett a család funkcióira vonatkozó elvárások tekintetében is nagy kiegyenlítődést tapasztaltunk. Főként a lányok azok, akik a kötelékek érzelmi tartalmát hangsúlyozzák; a fiúk számára a család inkább a külvilágban való helytállásnak, a kalandvágy kiélésének, valamint önmaguk kipróbálásának elsődrendű és biztos háttere – ám etnikai különbségek egyik nem esetében sem mutatkoznak. S ugyanez igaz a családi élet középpontjában álló párkapcsolatra is. A ház- vagy élettárstól elvárt tulajdonságok kidomborításában főleg a lányok rukkolnak elő érzékletes leírásokkal, a fiúk esszéi jobbára csak a tény – „lesz majd egy társam” – rögzítésére szorítkoznak. A leendő partner tulajdonságainak rangsorát messze kiugróan a gyengédség, a megértés vezeti, s a sorban jóval ezután következnek a társ jellemére, dolgoosságára, kulturáltságára és józan életvezetésére vonatkozó elvárások. Ebben az összefüggésben fontos azonban, hogy az eljövendő társra vonatkozó kép a roma lányok esetében mutat a legtisztább kontúrokat: messze kiemelkedő százalékarányban teszik szövé, hogy jövőbeli partnerüktől mértékletességet és kitartó szorgalmat várnak (míg e két tulajdonság átlagos előfordulása 8, illetve 3 százalékosnak adódott, említési gyakoriságuk a roma lányok dolgozataiban 28, illetve 14 százalékos volt). Úgy tűnik, ez az a két legfontosabb követelmény, ami garantálhatja, hogy az együttélés tartósan a kölcsönös alkalmazkodásra, egymás szükségleteit és lehetőségeit szem előtt tartó munkamegosztásra épüljön. Márpedig efféle modern kiegyensúlyozott kapcsolatra ismét csak a roma lányok vágnak legelsősorban (szemben a nem roma lányok 17 százalékos arányával, a roma lányok dolgozatainak 26 százalékában fordult elő a vágyott egyenrangú párkapcsolat ecsetelése, és ezzel összhangban, közöttük találtuk a legkisebb arányban – az átlagos 44 százalékkal szemben 38 százalékban – azokat, akik a férj és feleség közötti tradicionális alá-fölérendeltség sémáit vázolták fel írásaikban). Mindent egybevetve, a privát élet terrénumán tehát nem a „szétcsúszott”, hanem egyértelműen az „együvé zárt” történelmi idő jelenségeit tapasztaljuk. Sőt, talán úgy is fogalmazhatunk, hogy a családi és párkapcsolatok tekintetében nemcsak kiegyenlítő, de felzárkóztató értékváltás zajlik: a dolgozatokból felfejthető adatok a modern együttélési formák, a racionálisan korlátozott gyerekszám, a tartalmi elemekkel kitöltött párkapcsolat normáinak általánossá válását mutatják. Mindehhez ígéretes tényként társul, hogy a publikus szférákhoz társítható etnikai hierarchia nem párosul a magánélet világát jellemző nemi jellegű alárendelődéssel. Sőt, mintha éppenséggel inkább valamifajta ellensúlyozásról volna szó: a roma lányok csendes lázadása a férfi-társnak alárendelt női szerepek ellen, továbbá magas mércével megfogalmazott elvárásaik a kölcsönös felelősségre és szolidaritásra épü-

ló családi viszonyrendszer iránt fontos jelzései az emancipációs folyamatnak. Ahogy megfogalmazzák: „Hát így más, akkor mondjuk már 34 évesen szeretnék körülbelül két gyereket, mondjuk, jó férjet is, meg hát aki szereti, ha magyar is lesz, akkor is szereti, elfogadná a szüleimet, meg engemet is, ha már belém szeretett, meg nagy házat, hát hogy dolgozzak én is. Hogy a gyerekeim jó körülmények között legyenek... nem nagyon érdekel ez engemet, hogy hogy néz ki a férjem, inkább a belseje, hogy romantikus legyen, ilyenek.” Vagy más, kritikusabb kifejtésben: „Hát, én barnát szeretnék. Barna szemű, barna bőrű, barna hajú férjet szeretnék. Azt nem tudom, hogy cigány legyen-e vagy se. ... Csak ne legyen csavargó, dolgozzon, csináljon valamit, ne üljön otthon. Mert itt nagyon ritka ám az olyan, aki dolgozik. Otthon vannak, a feleségük csinál mindent. Aztán munkanélküli segélyből élnek. Nincs is hova menni dolgozni, meg lusták is szerintem ... Hát nagy ház, három gyerek – bár ki tudja, mennyi lesz abból ... És nem itt, hanem valami nagyobb helyen. Szolnokon szeretnék lakni. Az a baj, hogy aki gyereket szül, az már akkor nem tanul, nem dolgozik. ... Én itt nem fogok élni.”

A felzárkózás és egyenrangúvá válás hasonló iránya rajzolódik ki a majdan születendő gyermekek elképzelt és vágyott életével kapcsolatban papírra vetett elképzelésekből is. Leendő fiaik, lányaik jövődjéről gondolkodva, a középpontban a következő generáció jó és megbecsült munkája, kiegyensúlyozott anyagi helyzete, vitán felül elismert társadalmi státusa áll – s mindezt ismét csak a roma lányok hangsúlyozzák kiugró mértékben. Mintha egy mobilitási pályáivet rajzolnának maguk elé: ahogy az adatok behatóbb elemzéséből kiderül, különösen azokra áll ez, akiknek már szülei is mozdultak, s ők önmagukat az út folytatóinak látják-vágyják, születendő gyermekeik társadalmi helyére és életkörülményeire pedig mint generációk kitartó erőfeszítéseinek betetőzésére gondolnak. Ebben a jövőben mindenki egészséges, végre nincs szegénység, biztosítottak a kiegyensúlyozott hétköznapiak, jut nyaralásra és szórakozásra, és a kitartó munka, szép otthoni környezet meg is hozza a gyümölcsöt: az előítéletektől és diszkriminációtól mentes, egyenrangú viszonyt romák és nem romák között. Életkori és nemi sajátosság, hogy a fiúk minderről kevesebbet beszélnek; számukra a felemelkedés és presztízs forrása – mint arról volt már szó – inkább a munka. Ott viszont, láttuk, városiak és falusiak, romák és nem romák között lényegesen szétartóbbak a jövőképek, mint az elképzelt családi élet és a gyermek kapcsán megfogalmazott értékrend terén.

A fentebb leírtak fényében a publikus és magán-világokra vonatkozó jövőképek közötti kontraszt nem tűnik a véletlen játéknak – az két fontos dolgot is jelez. Egyrészt azt, hogy bár a siker mércéje a külvilági teljesítmény – a jó állás, a pénz, a megbecsült pozíció –, e teljesítmények társadalmi elosztása már jó előre prognosztizálható, s a nekik „járó” hellyel a nyolcadik osztályt elhagyni készülő tizenévesek már kőkeményen tisztában vannak. Ugyanakkor a magánszférát a melegség, a szolidaritás terepének érzik, s itt nagyobb a biztonságérzet, nagyobb a választás szabadsága, kevesebb az eleve elrendelt kötöttség, több a társadalmi átjárás – s így, mindent egybevetve, szárnyalóbb a fatázia. Másrészt a munkák, a foglalkozások, az elképzelt életterek tekintetében kirajzolódó markáns etnikai törésvonalakkal „egybeolvasva”, a családke-

pek kiegyenlítetttsége egy sajátos további üzenetet is hordoz. Különös erővel sugallja és mutatja, hogy a roma gyerekek védelmet várnak a külvilágban elszenvedett sérelmekkel szemben, s elgondolásaikat erősen színezi a tapasztalat, hogy ebben csak saját erejükre, türelmükre, szorgalmukra és kitartásukra, mindezek háttérül pedig szűk családjuk támogatására számíthatnak. A család tehát leendő életük kitüntetett jelentőségű komponense, amit, ha sikeresek kívánnak lenni és biztonságban szeretnének élni, úgy kell megépíteniük, ahogy az „általában szokás”. Az igazodás e tekintetben tehát a szabadság és a védettség előfeltétele. Persze, a várakozásokat átrajzolja a saját romasághoz való viszony: van, aki a család által megtartani és megerősíteni kívánja azt, és van, aki a családalapítással éppenséggel kitörni szándékozik. Abban azonban roma és nem roma diákok megegyeznek, hogy a külvilági megítélés önerőt kíván – roma emberektől még többet, mint a nem romaektól –, az önerő energiaforrása pedig a legszűkebb intim szféra. Ahogy egyikük a maga tapasztalata alapján megfogalmazta: *„Ha kívánhatnám ... valahogy teljesen másnak érzem magam ... normális magyar embernek érzem magam, és nem mint félig romának. Vinném tovább, ahogy az anyuék engem neveltek, ezt a világot szeretném követni, tehát semmiképpen sem roma dolgokra nevelni, rendes nem roma származású gyerekként fogom őket nevelni és ennyi.”*

A privát szférából merítkező önerő általános hangsúlyozása mellett fontos látnunk, hogy a legnagyobb eltérés annak rendeltetése, célja és tartalma szerint mutatkozik. S talán ez a legmarkánsabb különbség a roma és a nem roma tizenévesek között. Mást és mást várnak ugyanis a jövőtől, s e jövőben önmaguktól meg leendő családjuktól. A nem roma gyerekek közel fele számára a maga elé képzelt feladat a már elért élet-szint és életforma reprodukálása. Újítást talán csak a konkrét foglalkozás jelent – és ez természetes is. Más tekintetben azonban többségükben azt a modern, már faluhelyen is urbanizált életformát kívánják folytatni, amibe beleszülettek, nagyjából abban az értékrendben, ritmusban és társadalmi térben, amit szüleiktől és a tágabb környezetükben látnak. A roma fiatalok számára nagyobb a tét: a vágyott egyenrangúság, amihez előbb „cigányságukkal” kell megbírkózniuk – mert mint minden interjúból és a dolgozatok többségéből kiviláglik, a „másságnak” szóló stigmákról, a megkülönböztetettségről, a romákat övező élesen negatív társadalmi megítélésről érzékletes élményeik vannak már erre az életkorra. Ezzel magyarázható, hogy roma megkérdezettjeink a fő életfeladatnak a kitörtést tekintik – s e tekintetben kevés különbséget tesz közöttük, hogy romaságuk szegénységgel vagy viszonylag konszolidált anyagi életfeltételekkel társul. A feladat, a cél és az út világos: *„Nekem apukám mindig azt mondta, hogy ha el akarom érni azt az életben, hogy tiszteljenek, azt sosem azzal fogom elérni, hogy egyből rám néznek, mert először mindig előítéletekkel fognak rendelkezni. Azt csakis azzal fogom elérni, ha nagyon okos vagyok, nagyon tanult vagyok, és hogy ha sikereket érek el az életben. Ezzel érem el mindig azt, hogy az emberek tiszteljenek, mert mással a romaság nem bírja el, mert ezek az alap-előítéletek már nagyon régóta benne vannak az emberekben. Csak azzal tudjuk magunkat ellensúlyozni, hogyha megmutatjuk, hogy igenis vagyunk olyanok, vagyunk annyira jók, mint mások, akár jobbak, és ezt igaznak is tartom ...*

Nem, én sose szégyelltem a roma származásom. Mindig arra tanítottak, hogy fel kell vállalni önmagad, ott kezdődik a saját magad önmegbecsülése.”

Az erőfeszítéseknek persze ára van – és ez is jól látszik a fogalmazványokból. Az életet vezérlő, a teljesítményt és az emberi minőséget mérő kitörési kísérlet párja a fokozott szorongás. A dolgozatok változatos formákban hozzák felszínre a bizonytalanságot, hogy sikerülnek-e a tervek, ott van bennük a kétely, hogy a környezethez képest markánsan máshogyan elképzelt jövő magányt és fokozott kiszolgáltatottságot hozhat, ott bújkál a rettegés a meg nem kerülhető előítéletek fojtogatásától, és a sorokban ott munkál a mély egzisztenciális félelem a szegénységtől, a betegségtől – főleg, ha valaki úgy érzi, kifejezetten meg kell tagadnia a közegét ahhoz, hogy maga előbbre jusson. Így, e tartalmakkal a háttérben hatalmasra duzzad a mozdulás kockázata: az egyéni siker ára akár a teljes izolálódás lehet, de vissza is zuhanhat – akkor már elhagyatottan –, akinek nem jól jön ki a lépés. Ijesztően koravén gondolatok ezek, főleg, ha magunk elé idézzük, hogy akik papírra vetették, jószerevével még gyerekek. De kutatásunkban a megszerzett élettapasztalat és a vágyott jövő közötti feszültség egyik legdrámaibb mérőszáma éppen ez lett: bár szép álmokról is, de megannyi veszélyről, kivédhetetlen kockázatról és mély félelemről árulkodik a fogalmazványok egy nem lebecsülendő hányada – hét százalékuk. Ami azonban ennél az átlagos mértéknél drámaibb, az a mutatószám háttérében kirajzolódó éles etnikai kontúr: a roma tizenévesek dolgozatai közül ugyanis minden hetedikben, míg a nem romákéi közül minden huszadikban talákoztunk az aggodalom, a szorongás egy vagy más jelével. Közelebbi részletezésben kiderül, hogy az etnikai közegükből kitörni vágyók érzik a leginkább úgy: bár kifejezett életcéljuk, hogy előbbre jussanak, de e törekvés ezer súlyos buktatója leselkedik rájuk – mindenekelőtt a nyomorba való visszacsúszás, meg még talán ennél is inkább az, hogy bírják-e majd összeroppanás nélkül a rájuk váró megpróbáltatást. Az etnikai és szociális különbségek egymásra vetülésének kevés megrázóbb adat-párosa képzelhető el, mint e szorongás-mutató 28 százalékos mértéke a szegény sorból jött, feltörekedni vágyó roma gyerekeknél, szemben a szülői házból hozott jó életszintet reprodukálni kívánó nem roma gyerekek 4 százalékos indexével.¹¹ A jövőről való gondolkodás szövegeinek elemzése azt is felszínre hozta, hogy a szorongó roma gyerekek egy nem jelentéktelen csoportja már lemondott annak a pusztá reményéről is, hogy élete alakítását saját kezébe vehetné. Szemükben a jövő maga a sodródás, azt merőben a kivédhetetlen sors formálja: *„Hú. Hát nem tudom a jövőt. Hát nem tudom, az majd jön, ahogy jön. Nem tudom, hogy mi lesz.”* Vagy így: *„Azt még nem tudom, hogy akarok-e családot. Csak lesz. ... Jó lenne itt élni, csak nem ilyen körülmények között.”* Van, ahol súlyosabbak a kételyek – a jövő felőli bizonytalanságot átítatja a nyílt formában felszínre törő halálfélelem: *„Hát, nem tudom, hogy lesz 20 év*

¹¹ Ez az adat indirekt adaléknak tekinthető a romák között a nem romákénál gyakrabban előforduló depressziós megbetegedések tekintetében is. (Lásd erről: Gyukits György – Ürmös Andor – Csoboth Csilla – Purebl György: A depressziós tünetegyüttes előfordulása a fiatal roma nők körében. *LAM*, 2000, 10–12, 911–915. oldal.) Talán nem tévedünk, ha kutatásunk itt idézett adatait a későbbi betegség kibontakozását előrejelző indikátornak tekintjük.

múlva. Én még úgy terveztem azt, hogy 20 éves koromig még a szüleimmel fogok lakni. Ha nem húsz, hát lehet, hogy több. Mert ha például – ne adja isten – hogy anyukám meghaljon, akkor ha bárhova, bármelyik vidékre költöznék, és ő meghalna, én onnantul meg nem tudnék elmenni...

Az idézett számok és szöveges megfogalmazások ismeretében nem meglepő, hogy éles etnikai különbségek mutatkoznak a jövőképek kicsengésében. Bár szorongásaik, változatos formában felszínre törő bizonytalanságaik és kételyeik ellenére, a roma gyerekek többsége még nyitottan látja a jövőt és alakíthatónak a lehetőségeit, azért a horizonton ott van a pesszimizmus, a kishitőség és a már-már önfeladásba hajló defetizmus. A biztonságérzet és annak hiánya persze sok tényezőből táplálkozik. Nyilvánvalóan elsőrendű jelentőségű az otthon békéje, a családi élet harmóniája. S bár ebben a tekintetben a létfeltételek jobbára áttételes szerepet játszanak, az idegi ellenállóképeséget kikezdő szélsőséges szegénység, a személyiséget felőrlő munkanélküliség, a zsúfoltsággal járó állandó feszültség közvetlen módon tépázza a kapcsolatokat, az összetartás erejét, az egymás iránti figyelem lehetőségét. Mindezt számításba véve, nemigen csodálkozhatunk azon, hogy a roma gyerekek fogalmazásaiba gyakran közvetlenül átszűrődnek a negatív élmények. Sokszor a fonákjáról kerül elő az alkohol, a veszekedés, az ütlegetés: *„Majd ha én egyszer férjhez megyek, akkor mindent megteszek, csak hogy jó férfit fogjak ... a fiú engem ne üssön, ritkán legyen kiabálás, és szeretném, hogy ő is csináljon házimunkát, persze az az én dolgom, de egy fiú is tudjon.”* Sokszor áttételesebb az összefüggés: a jövő célja a menekülés, az „el innen”, s ebben az egész eddigi élet rossz tapasztalata bennefoglaltatik: *„Szeretnék egy szép kertés házban...egy szép körülményű utcában lakni. Azért, hogy a gyerekeim ne tanuljanak rosszat...”* Persze válásról, itálról, megromlott családi viszonyokról a nem roma gyerekek fogalmazásaiban is olvashatunk. Ami talán különbséget teremt, az nem a traumák mértéke – hiszen azok össze nem vethetőek –, hanem összefonódásuk az élet egyéb veszélytényezőivel. E prizmán át szemlélve, nem tarthatjuk véletlennek, hogy szemben az egész minta 3 százalékos átlagával, a szegénységben élő roma gyerekek 11 százalékanak fogalmazásai különböző egzisztenciális fenyegetettségeket – éhezést, nyomort, súlyos betegséget, halált – emlegetnek, amelyek miatt csekélynek látják az esélyt, hogy amit megálmodtak, azt felnőtt életükben sikerre is vigyék.

A jövő kilátásaiba vetett hit szempontjából hasonlóan fontos különbségek mutatkoznak a fiatalok életének másik legfontosabb színterén, az iskolában is. Adataink azt jelzik, hogy a tanulmányi minősítés és annak háttérében a pedagógusnak a gyerekbe vetett bizalma nem lebecsülendő jelentőségű tényezője a kilátások megítélésének. Világos tendenciák rajzolódnak elénk: a roma tanulók tanítását terhes túlmunkának értékelő pedagógusok diákjainak esszéi között több a bizonytalan, pesszimista hangvételű, s ugyanígy áll az az összefüggés is, hogy – hiába az évtizedes perspektíva – harmincas éveik kilátásait is borúsabbnak ítélik a kevésbé jó eredményt elért diákok, mint a négyes-ötös osztályzatú jó tanulók, közülük is elsősorban a roma származásúak. Az iskolai minősítés és a tanár mint véleményformáló autoritás viszonyulása tehát önmagán túlmutató jelentőséggel ruházódik fel: ítéletalkotása a jövő, a lehetőségek,

reálisnak tekinthető perspektívák kijelölésének egyik igen fontos referenciapontja lesz, amit csak megerősít az osztályzatok erősen fetisizált és sokrétű jelentéstartalommal felruházott számszaki értéke. A tanári minősítést így a rosszabb tanulók – különösen a romák – végső leértékelésnek tekintik. Tudjuk: jó okuk van erre. Hiszen szemükben a tanár véleménye belesimul abba a tapasztalati anyagba, amit az elkülönítésről, a megalázásról, a másságnak szóló kirekesztésről szereztek – így az a bőségesen megélt kisebbségüknek ad csupán újabb nyomatékot. Nem hogy nem számít, hanem esetükben éppenséggel felértékelődik tehát az iskolai osztályzat szerepe – rejtett tartalma egész személyiségüknek szól. E minősítések felnagyított – szinte totalizált – jelentőségével függhet össze, hogy a kitörni vágyó „rossz tanulók” dolgozataiban a húsz évvel későbbi élet sikerének még mindig az iskolás teljesítmény a közvetlen mércéje – s ez különösen a felemelkedésre vágyó roma gyerekekre igaz. Esszéikben ilyesmit olvashatunk: *„Én a felnőtt koromat úgy képzelném el, hogy először is a tanulmányaimat jobban tudjam csinálni, egy kicsit jobb jegyeket szeretnék, de ez csak rajtam függ. És ha már elvégeztem a középiskolát, akkor majd dolgozom egy kárpitos üzemben. És amikor már rendesen dolgozom, akkor nem kell mindig a családomra nyomulnom.”* Vagy másutt: *„Le szeretnék érettségizni és utána főiskolára járni. Kozmetikus szeretnék lenni, de mellette mást is szeretnék tanulni. ... sikeres akarok lenni a boxban, a tanulásban egyaránt ... hogy később ne kelljen keményen dolgozni.”*

Mindezek után talán megkockáztatható néhány összegző válasz írásom kiinduló kérdésére. Az itt bemutatott jövőképek ugyanis felvillantják azokat a mechanizmusokat, amelyek révén 14-15 éves korra „evidencia” lesz, hogy a roma gyerekek nemcsak más nyomvonalakon, de más beállítódással és más életperspektívákkal folytatják fiatal pályájukat, mint nem roma társaik. Az „evidencia” társadalmi kialakulásának igen fontos összetevője, hogy a karrierlehetőségek etnikai meghatározottságait, a majdani pozíciók kökemény hierarchiáját maguk a hátrányosan érintett roma fiatalok sem kérdőjelezzik meg. Vágyaik és törekvéseik, láttuk, a tegnap világába való beilleszkedésre vonatkoznak, s ennek rendelődnek alá tanulási aspirációik is. A „tegnap” azonban a „mának” nem szerves tartozéka, legfeljebb perifériája. Így bármennyire erősek az asszimilációs készletések, bármennyire fontos és domináns törekvés a nem roma minták szerinti életberendezkedés, a marginalizált élethelyzet már a vágyakba is „be van kódolva”. Az iskola persze nyomatékosítja mindezt: a roma gyerekek leminősítését és jövőbeni marginalizációjuk „objektívált” alapjainak létrehozatalát világosan mutatják az iskolai átlagok kemény etnikai törésvonalai. Külső objektiváció és belsővé tett alárendelődés együttesen szerény léptékűvé szabják a fantáziát: annak horizontján a legfőbb érték a létbiztonság megteremtése.

Mint láttuk, mindezzel erőteljes kontrasztban áll a magánszférát övező vágyak, elképzelések és tervek demokratizálódása: a mai tizenévesek nemi, etnikai és társadalmi hovatartozástól függetlenül, igen hasonlóan gondolkodnak szerelemről, családról és gyermekvállalásról. A publikus és privát terekre vonatkozó jövőtervek e feltűnően különböző rajzolata rossz és jó hír egyszerre. Rossz hír, mert azt jelzi: az általános iskolás kor végére belsővé tett „tulajdonság-együttesé” merevedik, hogy kinek-

MAGYAR VALÓSÁG

kinek azt szabad és azt lehet, amire családi háttere predesztinálja – s erre az eleve elrendelt pályamintázatra az iskola jobbára csak ráerősít. Jó hír viszont, hogy a magánélet mindentől érintetlen marad: a jövőképek erős kulturális kiegyenlítődésről tanúskodnak. Ez pedig elvileg lehetővé teszi, hogy az intimszféra kapcsolataira és erőforrásaira támaszkodva, mégis csak mozdíthatóak legyenek a publikus világ merev határai. Kemény és fáradságos munka ez, de legalább nem reménytelen. S azt is jelzi: ha az integrációban betöltendő szerepét valóban komolyan veszi, az iskolának van hová fordulnia. A roma családok – különösen az ifjabb nemzedékek – ma egyértelmű partnerei lehetnek ebben.